

הולדת הסליחה

יש רגעים המשנים את העולם. בשנת 1439, למשל, כשיוהנס גוטנברג המציא את מכשיר הדפוס עם אותיות הבלט הניידות (אף כי הסינים פיתחו מכשיר כזה ארבע מאות שנה קודם לכן). או בשנת 1821, כשמייקל פאראדיי המציא את המנוע החשמלי. או בשנת 1990, כשטים פֶּרְנַרְס־לי יצר את "המארג הכלל עולמי", WWW, הלא הוא רשת האינטרנט. גם בפרשת השבוע שלנו יש רגע כזה, ובדרכו הוא היה מהפכני לא פחות מאלה שהזכרנו. זה קרה רגע לאחר שיוסף גילה לאחיו את זהותו. כשהדיבר ניטל מפייהם, הוא המשיך ואמר:

אני יוסף אחיכם אשר מכרתם אתי מצרימה. ועתה, אל תעצבו ואל יחר בעיניכם כי מכרתם אתי הנה, כי למחיה שלחני אלהים לפניכם. כי זה שנתים הרעב בקרב הארץ, ועוד חמש שנים אשר אין חריש וקציר. וישלחני אלהים לפניכם לשום לכם שארית בארץ ולהחיות לכם לפליטה גדלה. ועתה, לא אתם שלחתם אתי הנה, כי האלהים... (בראשית מה, ד-ח)

זהו הרגע המתועד הראשון בהיסטוריה שבו אדם אחד סולח לזולתו.

שיג ושיח - הרב יונתן זקס

על פי המדרש, הקב"ה סלח לבני אדם עוד קודם לכן, אך לא על פי פשט הכתובים. חסרונו של רכיב הסליחה מהדהד בסיפורי המבול, מגדל בבל ומהפכת סדום ועמורה. כשאברהם נשא את תפילתו הנועזת למען אנשי סדום, הוא לא ביקש מאלוהים לסלוח להם. טיעוניו נסבו על צדק, לא על מחילה: אולי יש שם חמישים צדיקים, או אפילו עשרה. לא הוגן שהם ימותו. ובזכותם, אומר אברהם, יש להציל את כולם. טיעון כזה שונה תכלית שוני מבקשה למחול לרשעים.

יוסף סלח. זה היה תקדים היסטורי. ובכל זאת, התורה רומזת שהאחים לא עמדו על מלוא משמעותן של מילותיו. הוא אמנם לא אמר את המילה המפורשת "סלחתי". הוא אמר להם שלא יצטערו. הוא אמר: לא אתם עשיתם זאת, אלא אלוהים. הוא אמר להם שמן המעשה שלהם התגלגלה תוצאה חיובית. אך כל זאת עדיין יכול, תיאורטית, להתיישב עם תפיסתם כאשמים וכראויים להיענש. כדי להוציאנו מכלל ספק זה, מספרת התורה על מאורע נוסף, שהתרחש שנים לאחר מכן, אחרי מות יעקב. האחים רצו להיפגש עם יוסף, מחשש שעתה ינקום בהם. הם המציאו סיפור:

ויצוו אל יוסף לאמר, "אביך צנה לפני מותו לאמר: 'כה תאמרו ליוסף, אנא שא נא פשע אחיך וחטאתם, כי רעה גמלוך'. ועתה, שא נא לפשע עבדי אלהי אביך". (בראשית נ, טז-יז)

זה היה שקר לבן, ויוסף הבין מדוע סיפרו אותו. האחים השתמשו במילה "שא", סלח, משום שעדיין לא היו בטוחים למה התכוון יוסף בדברי הסליחה שלו. האם יכול אדם לסלוח באמת ובתמים למי שמכר אותו לעבדות? אולם יוסף אכן סלח. הוא לא רצה

ברעתם. לא היה לו עוד כעס ולא משקעי טינה ולא תשווקת נקם. הוא כבש את רגשותיו ויצר מסגרת מארגנת חדשה לאירועי העבר.

הסליחה אינה קיימת בכל תרבות. היא איננה מאפיינ אנושי אוניברסלי וגם לא תכתיב ביולוגי. מלמד על כך מחקר מרתק של הקלאסיציסט האמריקני דיוויד קונסטן, **לפני הסליחה: שורשיו של רעיון מוסרי** (2010).² קונסטן מראה שם כי בספרות יוון הקדומה אין מושג של סליחה. יש שם דבר אחר, שרבים מבלבלים אותו עם סליחה: שיכוך הכעס.

כשאדם פוגע בזולתו, הנפגע כועס ומבקש נקמה. הפוגע חש בסכנה, ומנסה להרגיע את הנפגע הזועם. לעתים הוא יתרץ תירוצים: "זה לא היה אני, זה היה מישהו אחר". או, "זה היה אני אבל לא הייתה לי ברירה". או, "זה היה אני אבל זה לא כל כך נורא, ובעבר עשיתי לך דברים טובים, אז במאזן הכולל אתה לא צריך לכעוס".

לחלופין, או לצד אסטרטגיות אחרות, הפוגע עשוי להתחנן, להפציר ולבצע טקס כלשהו של השפלה עצמית. זו דרך לומר לנפגע, "אינני איום אמתי". המילה היוונית 'סוגנומה', המתורגמת לעתים כ'סליחה', פירושה האמתי לדברי קונסטן הוא 'זיכוי' או 'כפרה'. הנפגע החונן את הפוגע בסוגנומה אומר לו בכך: אינני סולח לך על מה שעשית, אבל אני מבין למה עשית זאת (כי לא יכולת להתגבר על כך, כי נלכדת בנסיבות שמעבר לשליטתך); או, לחלופין: אינני צריך לנקום בך, מפני שהרכנת ראשך כלפיי והראית שאתה חולק לי את הכבוד הראוי. כבודי הושב על כנו.

בתורה יש דוגמה קלאסית לפיוס שכזה: התנהגותו של יעקב כלפי עשו בפגישתם במעבר יבוק, בשובו של יעקב ממנוסתו

הארוכה מפני אחיו. כזכור, יעקב נס לחרן עשרים ושתיים שנה קודם לכן, לאחר שרבקה סיפרה לו כי שמעה שעשו מתכנן להורגו לאחר מות יצחק (בראשית כז, מא). לקראת המפגש המחודש שולח יעקב לעשו מתנת ענק של צאן ובקר, ואומר "אֶכְפְּרָה פָּנָיו בְּמִנְחָה הַהֲלֹכַת לְפָנָי, וְאַחֲרַי כֵּן אֲרָאָה פָּנָיו: אוֹלֵי יֵשָׂא פָּנָי" (לב, כא). בפגישה עצמה יעקב משתחוה לעשו שבע פעמים, מחווה קלאסית של השפלה עצמית. האחים מתנשקים, מתחבקים ויוצאים לדרכיהם הנפרדות, אך זאת לא מפני שעשו סלח ליעקב אלא מפני ששכח או מפני שזעמו שופך.

הפיוס הוא צורה של ניהול סכסוכים הקיימת אפילו בקרב בעלי חיים. חוקר קופי-האדם פראנס דה-ואל תיאר טקסי שלום בקרב שימפנזים, בונובואים וגורילות הרים.³ בקרב בעלי החיים החברתיים יש מאבקי שליטה, אך מוכרחות להיות גם דרכים להשבת ההרמוניה לקבוצה, אם חפצת חיים היא. צורות פיוס והשלמה אלו הן קדם-מוסריות, והן מלוות את האנושות מהולדתה.

לא כך הסליחה. קונסטן טוען שהופעתה הראשונה בהיסטוריה נמצאת בתנ"ך – בסליחתו של יוסף לאחיו. אולם הוא איננו מסביר מדוע יוסף סולח, ומדוע רעיון הסליחה ומוסד הסליחה נולדו דווקא ביהדות.

התשובה היא שהיהדות הולידה צורה חדשה של מוסריות. היהדות מציעה אתיקה של אשמה – כניגוד לאתיקת הבושה שהציעו מערכות אחרות. אחד ההבדלים היסודיים בין שתי האתיקות הללו הוא שהבושה נצמדת לאדם, ואילו האשמה – למעשה. בתרבויות בושה, כשאדם עושה רע הוא כביכול מוחתם, מסומן, נטמא. בתרבויות אשמה, לא העושה הוא הרע, אלא המעשה. לא החוטא, אלא החטא. האדם שחטא שומר על ערכו

האנושי הבסיסי (כמאמר ברכת השחר, "אלוהיי, נשמה שנתת בי טהורה היא"). המעשה הוא אשר צריך להימחק. על כן בתרבויות האשמה ישנם תהליכים של תשובה, טהרת-הלב וסליחה.

זה ההסבר להתנהגותו של יוסף במצרים, מרגע שאחיו הגיעו אליו לראשונה ועד לרגע שהוא מבשר להם על זהותו ועל סליחתו. יוסף מכניס את אחיו לתהליך קלאסי, הראשון המתועד בספרות העולם, של כפרת עוונות. בכך הוא מלמד אותנו, והתורה מלמדת אותנו, כיצד מרוויחים סליחה ביושר.

ניזכר כמה שקרה. תחילה האשים יוסף את אחיו בפשע שלא ביצעו. הוא אמר להם שהם מרגלים. הוא כלא אותם לשלושה ימים. ואז השאיר את שמעון כבן ערובה, והורה לשאר לחזור לביתם ולהביא משם את אחיהם הצעיר בנימין. במילים אחרות, הוא הכריח אותם לשחזר את המעמד הקודם, שבו חזרו לאביהם כשאחד מהם, יוסף, חסר. ראו מה קרה אחר כך:

וַיֹּאמְרוּ אִישׁ אֶל אָחִיו, "אֲבָל אֲשָׁמִים אֲנַחְנוּ עַל אָחִינוּ, אֲשֶׁר רָאִינוּ צָרַת נַפְשׁוֹ בְּהַתְחַנְּנוֹ אֵלֵינוּ וְלֹא שָׁמְעֵנוּ; עַל כֵּן בָּאָה אֵלֵינוּ הַצָּרָה הַזֹּאת".... וְהֵם לֹא יָדְעוּ כִּי שִׁמְעַע יוֹסֵף, כִּי הִמְלִיץ בֵּינֵתָם. (בראשית מב, כא-כג)

זהו השלב הראשון בתשובה. הם הכירו בחטאם.

בהמשך, לאחר הפגישה השנייה, יוסף ציווה להכמין את גביע הכסף המיוחד שלו באמתחת בנימין. הגביע נמצא והאחים הושבו על עקביהם. נאמר להם שבנימין צריך להיענש ולהישאר עבד במצרים.

וַיֹּאמֶר יְהוָה, "מַה נֹּאמֵר לְאֲדֹנָי? מַה נְדַבֵּר וּמַה נְצַטְטֵדָק? הֲאֵלֵהִים מְצָא אֶת עֹוֹן עֲבָדָיךָ. הִנְנוּ עֲבָדִים לְאֲדֹנָי – גַּם אֲנַחְנוּ, גַּם אֲשֶׁר נִמְצָא הַגְּבִיעַ בְּיָדוֹ". (מד, טז)

זהו השלב השני בתשובה. הם מתוודים. והם עושים יותר מכך: הם מודים באחריותם המשותפת. זו התפתחות חשובה. כאשר האחים מכרו את יוסף לעבדות, יהודה היה זה שהציע את הרעיון (לו, כו-כז), אבל כולם חוץ מראובן אימצו אותו.

ולבסוף, בשיאו של הסיפור, יהודה מציע את עצמו תמורת בנימין: "וְעַתָּה יֵשֶׁב נָא עִבְדְּךָ תַּחַת הַנְּעַר עֶבֶד לְאֲדֹנָי, וְהַנְּעַר יַעַל עִם אָחִיו" (מד, לג). יהודה, שמכר את אחיו יוסף לעבד, מביע נכונות להיעשות עבד כדי לשחרר את אחיו בנימין. זה הדבר שחז"ל והרמב"ם מגדירים כתשובה שלמה: כשהנסיבות שהיו בעת החטא מתקיימות בשנית, ויש לחטא הזדמנות לחטוא שוב, אך הוא נמנע מכך כי הוא השתנה.

עכשיו יוסף יכול לסלוח, שכן אחיו, בהנהגת יהודה, עברו את תהליך התשובה על כל שלביו: (1) הכרת החטא, (2) וידוי ו- (3) שינוי התנהגותי.

סליחה קיימת רק בתרבות שתשובה קיימת בה. רעיון התשובה מתבסס על הנחת היסוד שאנחנו חופשיים ואחראים למעשינו, ושאנחנו מסוגלים להשתנות – ובפרט להשתנות בעקבות ההכרה בכך שחטאנו, שאנחנו אחראים לחטא הזה, ושאנחנו מתחייבים שלא לחזור עליו. האפשרות לסוג כזה של תמורה מוסרית לא התקיימה ביוון העתיקה ולא בשום תרבות אלילית אחרת. יוון הייתה תרבות של בושה-וכבוד, שהושתתה

על צמד המושגים אופי וגורל.⁴ היהדות היא תרבות של תשובה-וסליחה, שמושגי היסוד שלה הם רצון ובחירה. רעיון הסליחה היהודי אומץ בידי הנצרות, וכך הייתה האתיקה היהודי-נוצרית לנשאת ההיסטורית הראשית של רעיון הסליחה.

התשובה והסליחה אינן רק שני רעיונות מני רבים. הן שינו את המצב האנושי. התשובה כוננה לראשונה את האפשרות שהאדם לא נידון לחזור על עברו עד אין קץ. כשאני עושה תשובה, אני מראה שבכוחי להשתנות. העתיד אינו כתוב מראש. אני יכול לעשותו אחר מכפי שהסתמן. הסליחה משחררת אותנו מן העבר. הסליחה שוברת את הבלתי-הפיכות של מעגל התגובה והנקמה. את הנעשה אפשר להשיב.⁵

האנושות השתנתה ביום שיוסף סלח לאחיו. כשאנחנו סולחים, וכשאנחנו ראויים להיסלח, אנו חדלים להיות אסיריו של עִבְרָנו.

1. ישנם מדרשים האומרים שה' סלח לאדם וחוה ולקין באופן חלקי, או לפחות הקל בעונשם. על ישמעאל נאמר במדרש שחזר בתשובה, ויש מחכמי המדרש המזהים את קטורה, האישה שאברהם לקח אחרי מות שרה, עם הגר – ומכאן משמע שאברהם ויצחק שבו והתפייסו עם שפחת שרה ועם בנה.
2. David Konstan, *Before Forgiveness: the origins of a moral idea*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
3. Frans de Waal, *Peacemaking among Primates*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1989.
4. ראו Bernard Williams, *Shame and Necessity*, Berkeley: University of California Press, 1993.
5. חנה ארנדט עומדת על כך בספרה חנה המצב האנושי (מאנגלית: אריאלה אזולאי ועדי אופיר, תל אביב: הקיבוץ המאוחד וקרן פרידריך אברט, תשע"ד 2013), עמ' 276-277.